

УДК 159.98:37«364»

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-4\(50\)-1590-1600](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-4(50)-1590-1600)

Мякушко Надія Семенівна кандидат політичних наук, доктор філософії, директор, Полтавський інститут економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Полтава, <https://orcid.org/0000-0003-3779-7861>

Заїка Віталій Миколайович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти, Полтавський інститут економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Полтава, <https://orcid.org/0000-0001-5710-2997>

Бацман Ольга Сергіївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти, Полтавський інститут економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Полтава, <https://orcid.org/0000-0002-9358-4513>

Чернов Артем Анатолійович асистент кафедри кризової психології, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, м. Полтава, <https://orcid.org/0009-0002-3742-3106>

Черняк Ніна Степанівна старший викладач кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти, Полтавський інститут економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Полтава, <https://orcid.org/0009-0002-1974-415X>

ВАЖЛИВІСТЬ ПІДГОТОВКИ СИСТЕМИ ОСВІТИ ДО РОБОТИ З НОВИМИ ВРАЗЛИВИМИ СОЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ ЗДОБУВАЧІВ, ЯКІ З'ЯВИЛИСЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Широкомасштабна війна, подібно до стихійного лиха, змушує соціальні інституції адаптуватися до умов постійної невизначеності. Вона стимулює їх до гнучкості в організації роботи та оновлення підходів до взаємодії з населенням. Однією з першочергових проблем, що постає перед державними та приватними структурами, є збереження життя як працівників, так і відвідувачів, а також пошук балансу між ефективністю функціонування та безпекою всіх учасників соціального процесу. Особливо гостро ці виклики проявляються у сфері послуг, орієнтованих на людину — передусім, у системі освіти. Адже саме тут надзвичайно важливо враховувати вікові, індивідуальні та психологічні особливості здобувачів освіти. Повномасштабне вторгнення

спричинило появу нових соціально-демографічних груп із власною психологічною специфікою, що безпосередньо впливає на процес навчання та виховання. Освіта, як соціальна послуга з виразною психологічною складовою, сьогодні виконує не лише навчальну, а й психотерапевтичну функцію. Психоемоційний стан учня, студента чи абітурієнта безпосередньо впливає на його здатність до засвоєння знань та участі в освітньому процесі. Ігнорування психологічних потреб таких вразливих категорій, як, наприклад, ветерани, діти з травматичним досвідом чи особи, які втратили близьких, призводить до формалізації та імітації педагогічного процесу, знецінення індивідуального підходу. У системі освіти функціонують психологічні служби, однак у більшості закладів працює лише один або два фахівці з вікової чи педагогічної психології. Тим часом виклики, породжені війною, стосуються переважно галузі кризової та клінічної психології. Активні бойові дії, вибухи, терористичні атаки з боку країни агресора з використанням ракет та дронів призводять до поширення випадків мінно-вибухової травми мозку, наслідки якої відображаються як на емоційно-вольовій, так і на когнітивній сфері постраждалих. Ці аспекти вимагають фахового підходу та системного реагування, а не лише формальної присутності психолога в закладі освіти. Навіть висококваліфікований спеціаліст не завжди зможе самотужки впоратися з усім спектром викликів, породжених війною. На сьогодні збереження життя здобувачів освіти — пріоритетне завдання української системи освіти. Проте ми наголошуємо: окрім фізичного життя, не менш важливим є збереження психіки — особливо дитячої, ще незрілої, що тільки пізнає світ. Її підтримка, захист і розвиток — це інвестиція в майбутнє країни.

Ключові слова: ветеран, реінтеграція, внутрішньо переміщена особа, втрата, мінно-вибухова травма, субклінічна тривога, субклінічна депресія, моніторинг психічного стану здобувачів освіти.

Myakushko Nadiya Semenivna Candidate of Political Sciences, PhD, Director, Poltava Institute of Economics and Law of the Open International University of Human Development „UKRAINE”, Poltava, <https://orcid.org/0000-0003-3779-7861>

Zaika Vitalii Mykolayovych Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Social Work and Special Education Poltava Institute of Economics and Law of the Open International University of Human Development „UKRAINE”, Poltava, <https://orcid.org/0000-0001-5710-2997>

Batsman Olga Serhiivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Social Work and Special Education Poltava Institute of Economics and Law of the Open International University of Human Development „UKRAINE”, Poltava, <https://orcid.org/0000-0002-9358-4513>

Chernov Artem Anatoliiovych Assistant Professor, Department of Crisis Psychology, Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko, Poltava, <https://orcid.org/0009-0002-3742-3106>

Cherniak Nina Stepanivna Senior Lecturer, Department of Social Work and Special Education Poltava Institute of Economics and Law of the Open International University of Human Development „UKRAINE”, Poltava, <https://orcid.org/0009-0002-1974-415X>

THE IMPORTANCE OF PREPARING THE EDUCATION SYSTEM TO WORK WITH NEW VULNERABLE SOCIAL GROUPS OF EMPLOYEES THAT HAVE APPEARED IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Abstract. A large-scale war, like a natural disaster, forces social institutions to adapt to conditions of constant uncertainty. It stimulates them to be flexible in organizing work and renewing approaches to interaction with the population. One of the primary problems facing state and private structures is to preserve the lives of both employees and visitors, as well as finding a balance between the effectiveness of functioning and the safety of all participants in the social process. These challenges are especially acute in the sphere of services oriented towards people - primarily in the education system. After all, it is here that it is extremely important to take into account the age, individual and psychological characteristics of education seekers. The full-scale invasion has led to the emergence of new socio-demographic groups with their own psychological specificity, which directly affects the process of learning and upbringing. Education, as a social service with a pronounced psychological component, today performs not only an educational, but also a psychotherapeutic function. The psycho-emotional state of a pupil, student or applicant directly affects his ability to assimilate knowledge and participate in the educational process. Ignoring the psychological needs of such vulnerable categories as, for example, veterans, children with traumatic experiences or people who have lost loved ones leads to the formalization and imitation of the pedagogical process, the devaluation of the individual approach. Psychological services operate in the education system, but most institutions have only one or two specialists in age or pedagogical psychology. Meanwhile, the challenges generated by the war relate mainly to the field of crisis and clinical psychology. Active hostilities, explosions, terrorist attacks by the aggressor country using missiles and drones lead to the spread of cases of mine-explosive brain trauma, the consequences of which are reflected in both the emotional-volitional and cognitive spheres of the victims. These aspects require a professional approach and a systemic response, and not just the formal presence of a psychologist in the educational institution. Even a highly qualified specialist will not always be able to cope with the full range of challenges posed by

war on his own. Today, preserving the lives of students is a priority task of the Ukrainian education system. However, we emphasize: in addition to physical life, preserving the psyche is no less important - especially the child's, still immature, who is just learning about the world. Its support, protection and development are an investment in the future of the country.

Keywords: veteran, reintegration, internally displaced person, loss, mine-explosive trauma, subclinical anxiety, subclinical depression, monitoring the mental state of students.

Постановка проблеми. Війна як стихійне лихо дестабілізує всі ланки освітньої системи. Щойно психологічна наука та практика напрацювали ефективні алгоритми взаємодії з внутрішньо переміщеними особами (ВПО), як з'являються нові цільові групи — демобілізовані військовослужбовці, сім'ї загиблих тощо. Активні бойові дії задають постійну динаміку змін, формуючи нові соціальні групи та розширюючи вже існуючі. У відповідь на ці виклики відбувається запозичення досвіду з зарубіжної психології. Проте не всі методики адаптивні до українських реалій. Наприклад, досвід реінтеграції ветеранів армії США цікавий лише частково: американська армія є професійною, її складають фізично здорові, підготовлені молоді люди, які воювали переважно за межами своєї країни.

В Україні ж мобілізаційна армія, де віковий поріг може сягати 60 років. З перших місяців повномасштабної війни гостро постала проблема первинної підготовки особового складу. Ба більше — бойові дії відбуваються безпосередньо на території нашої держави, що створює глибоко емоційне навантаження: ми захищаємо власний дім, рідних, спосіб життя. Адаптація до змін є залежною від віку: молодим легше інтегруватися в армійське середовище й згодом реінтегруватися у мирне життя. Люди ж старшого віку частіше стикаються з ускладненнями як у процесі служби, так і після повернення.

Методики, що застосовуються для роботи з ВПО, переважно орієнтовані на досвід уже завершених конфліктів або катастроф. У таких випадках люди мають змогу осмислити травматичний досвід, повернутися додому або почати нове життя. В Україні ж війна триває. Часто в людей залишилося житло, рідні або друзі на окупованій території, що провокує постійне відчуття тривоги, нав'язливі думки та ускладнює інтеграцію на новому місці.

Окремої уваги заслуговує малопомітна, але вкрай важлива група — постраждалі від мінно-вибухових травм. Обставини отримання таких ушкоджень пов'язані з глибоким травматичним досвідом, що веде до когнітивних порушень, ПТСР, появи флешбеків, нав'язливих спогадів — часто без втрати критичного мислення. За даними ВООЗ, 40–50% населення України потребуватимуть психологічної підтримки різної інтенсивності, а близько 50% уже пережили травмуючі події. Це означає, що вразливі до

психологічного травмування особи будуть користувачами всіх без винятку соціальних послуг. Особливо це стосується освітньої сфери, адже якість та ефективність навчального процесу безпосередньо залежать від психологічного стану здобувачів освіти [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новак Тетяна та Ярошук Маріана у статті «Психологічний супровід учасників навчального процесу під час війни» підкреслюють важливість запровадження тренінгів зі зниження стресу в освітній процес [5]. Авторки звертають увагу на нові виклики, що постали перед системою освіти у зв'язку з війною, акцентуючи особливу роль психологічної служби навчального закладу. Частково погоджуючись із висновками авторок, ми вважаємо за необхідне змістити фокус з виключної ролі психологічної служби (де, у кращому випадку, працюють один-два спеціалісти) на підвищення обізнаності викладачів щодо специфіки роботи з різними цільовими групами здобувачів освіти та розуміння алгоритмів взаємодії з ними.

В аналітичній довідці без зазначення авторства «Потреби населення у послугах сфери психічного здоров'я та кращі практики надання послуг у розвинених країнах» наводяться статистичні дані щодо потреби в психологічній допомозі [7]. Більшість із цих потреб ідентифіковані як потреба у втручаннях слабкої або середньої інтенсивності. Однак, на нашу думку, у документі переважають загальні підходи, які не враховують специфіки підготовки системи освіти до роботи з представниками нових цільових груп.

У подальшому огляді варто звернути увагу на наукову працю, присвячену проблемі ресоціалізації та реінтеграції військовослужбовців у цивільне суспільство. З огляду на масштаб мобілізації, важливою цільовою групою, що вже зараз навчається або планує здобувати освіту, є як чинні військовослужбовці, так і демобілізовані. Монографія детально розглядає психологічні зміни, що відбуваються у військових, та труднощі їхнього повернення до мирного життя [6]. Водночас у ній не враховано потреби ВПО та осіб, які пережили втрату, оскільки це не є предметом дослідження.

Стаття Маргарити Кудінової та Дарії Кожарової «Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб: теоретичний аналіз проблеми» розкриває комплекс психологічних труднощів, характерних для ВПО [3]. Дослідження має емпіричну частину та охоплює зміни у сфері емоційно-вольовій, когнітивній, мотиваційній і поведінковій. Особливо цінним є проведений SWOT-аналіз, що дозволяє краще зрозуміти як сильні, так і вразливі сторони представників цієї групи. Як і попередня праця, ця стаття фокусується виключно на ВПО, що зумовлено її тематикою. Однак комплексне бачення потреб різних цільових груп вимагає ширшого підходу.

Важливим є також дослідження М.В. Войтович, присвячене психологічним особливостям горювання [1]. В контексті війни особливо актуальними є поняття раптової втрати, затяжного горя, а також психологічні стани та

етапи, які переживає особа. Стаття глибоко розкриває цю тему, що дозволяє її ефективно застосовувати до цільових груп, які зазнали втрати близьких.

Проблематику психологічних наслідків мінно-вибухових уражень висвітлено в довіднику «Невидимі наслідки війни» [4]. У ньому зроблено наголос на медичному аспекті травм, проте не враховано психотравмуючі обставини їх отримання та потенційні довготривалі психологічні наслідки, зокрема когнітивні порушення, емоційну нестабільність або зміну особистісних характеристик.

Таким чином, питання класифікації та глибокого розуміння нових цільових груп, які виникли внаслідок війни, залишається актуальним. Саме системна підготовка освітнього середовища до взаємодії з цими групами має стати важливим напрямом подальших наукових досліджень і практичних впроваджень.

Метою статті є опис психологічних особливостей нових цільових груп, що є присутніми в системі сучасної освіти в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Загальною рисою всіх вище згаданих цільових груп (військовослужбовці, внутрішньо переміщені особи, люди, що пережили втрату, особи з мінно-вибуховими ураженнями головного мозку) є пережиті травматичні події пов'язані зі стресом. Стрес, як адаптивна реакція організму на різку зміну середовища, має низку психологічних наслідків, які можуть проявлятися у вигляді тривожних станів — внутрішньої напруги за відсутності реальної загрози. Ці стани часто переходять у депресивну стадію, що виникає внаслідок емоційного виснаження. Особливість впливу стресу полягає в тому, що під його прямою дією організм мобілізується, діє швидко, іноді автоматично. Проте після зникнення стресора можуть проявитися такі психологічні наслідки, як тривожність, депресія, нав'язливі думки.

Слід зазначити, що психологи в освітніх закладах зазвичай не працюють із розгорнутими психіатричними діагнозами, які потребують медикаментозного втручання. Ба більше, вони часто не мають компетенцій у сфері клінічної діагностики психічних розладів. Тому, враховуючи наявність нових цільових груп серед здобувачів освіти, ми рекомендуємо як освітнім установам, так і практичним психологам підвищити кваліфікацію у сфері роботи з цими категоріями населення. Йдеться не про терапію чи призначення медикаментів, а про вчасну діагностику станів здобувачів освіти та розмежування клінічних і субклінічних проявів. Для цього необхідні базові знання з пропедевтики та діагностики психічних розладів. Такі знання дозволять вчасно направити людину до психіатра або надати психологічну підтримку на етапі субклінічного прояву.

Окрему увагу слід приділити регулярним скринінгам психологічного стану здобувачів освіти на всіх рівнях. Під скринінгом ми розуміємо коротке анкетування з питань, що дозволяють виявити початкові ознаки психологічних труднощів. Формулювання питань варто адаптувати до специфіки цільових

груп. Наприклад, якщо серед здобувачів є велика частка демобілізованих військових, доречним буде запитання: *«Чи часто вас турбують нав'язливі спогади?»* Такий скринінг не замінює повноцінної діагностики, однак допомагає виявити потребу у більш глибокому обстеженні. Якщо виявляються ознаки тривоги, варто застосувати, наприклад, клінічну шкалу тривоги та депресії А. Бека. Процедура скринінгу є швидкою, не затратною за часом і дає змогу виявити найпоширеніші проблеми серед здобувачів освіти.

Загалом, у часі воєнних викликів до функціоналу психолога в освітньому закладі мають входити:

- базова клінічна діагностика стрес-асоційованих розладів;
- розуміння меж компетенції психолога та вчасне залучення спеціалізованих служб;
- уміння розрізняти клінічні стани від субклінічних;
- організація регулярного психологічного скринінгу.

Далі розглянемо особливості психологічних станів окремих цільових груп більш докладно. Так в цільову групу військовослужбовці ми об'єднуємо групу ветеранів та діючих військовослужбовців. Діючі військові перебувають у стані постійної адаптації до бойових умов, що супроводжується змінами у психіці. Найчастіше це проявляється у виснаженні, дратівливості та іноді агресивності. Варто враховувати, що така поведінка не є виявом особистої ворожості, а радше наслідком психофізичних змін, спричинених бойовим стресом. Діючий військовослужбовець зазвичай зосереджений на вирішенні конкретного завдання, а різкі рухи або мовні реакції можуть бути проявом мобілізаційної напруги, а не навмисної грубості.

У роботі з діючими військовими важливо знайти баланс між вимогливістю та поблажливістю. Часто академічна спільнота йде на поступки, фактично "даруючи" оцінки, однак така практика є неприйнятною. Заклад вищої освіти несе відповідальність за якісну підготовку фахівців, тому базові академічні вимоги мають виконуватися незалежно від обставин.

З іншого боку, слід з розумінням ставитися до обмежених ресурсів часу, якими володіє військовий. Запізнення, зриви термінів, повторні подання робіт — це цілком очікувана ситуація. Тут важливий диференційований підхід — потрібно визначати індивідуальний мінімум навчального матеріалу, який студент має засвоїти, та стимулювати його до прояву суб'єктності у навчальному процесі. Водночас перекладання відповідальності за навчання на викладача або ЗВО є неприпустимим. Навчання — це добровільний вибір, що вимагає відповідальності: за знання, практику та підготовку кваліфікаційної роботи. Ігнорування цих вимог знецінює поняття освіти як такої. Якщо більшість студентів нехтує відвідуванням занять, не виконує самостійну роботу чи не досліджує теми, які їх цікавлять, — це підриває авторитет освіти в цілому.

Отже, мінімальні академічні вимоги мають бути обов'язковими як для військовослужбовців, так і для інших цільових груп. Їх визначає заклад вищої

освіти та викладач, орієнтуючись на індивідуальні можливості кожного. Для когось написання самостійної роботи вже є досягненням, тоді як інші здатні реалізувати невеликий науковий проєкт.

Стосовно ветеранів, навчання для них — це частина інтеграції в цивільне життя, тому на перший план виходить емоційна підтримка (фасилітація). Якщо психіка діючого військового мобілізована, то ветеран, навпаки, переживає період демобілізації, що часто супроводжується дезадаптацією. Це може проявлятися як втрата орієнтації в новому середовищі, почуття "не на своєму місці", часті згадки про службу як про стабільний і звичний контекст, бажання повернутися назад. Такі стани можуть мати вигляд субклінічної тривожності або депресії. У подібних випадках достатньо підтримки практичного психолога, або навіть просто дружнього та приймаючого середовища.

Ветерани зазвичай вмотивовані до навчання, адже прагнуть опанувати нову професію, знайти нову соціальну роль, знову відчувати приналежність до спільноти. Особливо це стосується чоловіків, які через освіту намагаються реалізувати себе та досягти визнання. Якщо в житті ветерана наявні саногенні чинники, а психічне здоров'я в межах норми — дезадаптація проходить як природний (хоча і кризовий) етап життя. У такому випадку академічне навчання відіграє терапевтичну роль, сприяє швидшій інтеграції та відновленню внутрішньої рівноваги. Проте, якщо є підозра на ПТСР, депресію чи мінно-вибухову травму, необхідна диференційна діагностика. Саме тому знання з пропедевтики та основ діагностики психічних захворювань є обов'язковими для фахівців психологічної служби в освіті.

Щодо викладацького складу, ми рекомендуємо проходити курси з першої психологічної допомоги та основ стресостійкості — це важливо як для збереження власного ментального здоров'я, так і для ефективної взаємодії зі студентами [2].

Психологічний стан внутрішньо переміщених осіб (ВПО) має низку спільних рис із переживаннями осіб, які втратили близьких. Основною характеристикою цієї групи є спрямованість психічних процесів у минуле або майбутнє, що часто супроводжується тугою за втраченим комфортом і звичним середовищем. Нерідко виникають нав'язливі думки самозвинувачувального характеру, які зосереджені навколо питання: *чи можна було змінити хід подій у минулому*.

На першому етапі після зміни місця проживання ВПО зосереджуються на задоволенні базових потреб — пошук житла, харчів, одягу. Цей період можна визначити як *етап активної мобілізації*. Коли первинні потреби задоволені, нерідко настає фаза психоемоційного спаду — з'являються тривожні та депресивні стани, зумовлені втратою дому, руйнуванням усталеного способу життя та невизначеністю майбутнього.

Особливо складно переживають адаптацію діти, які не завжди усвідомлюють, що саме відбулося. У межах реалізації програми «Діти і війна» було виявлено, що з більшістю дітей ніхто не обговорював причин переїзду чи

травматичних подій, свідками яких вони стали. Попри те, що захисні механізми дорослих часто дають змогу впоратись із травмою, у дітей залишаються наслідки в емоційно-вольовій та когнітивній сферах.

Дитяча травматизація має свою специфіку: діти рідко прямо говорять про травмуючі події — їхні переживання проявляються через гру, фантазії, вигадані історії. Найбільше страждають когнітивні функції — зокрема, увага та мислення. Це виявляється в труднощах зосередження, великій кількості помилок у навчанні, зниженні академічної успішності. Регрес у розвитку — не рідкість серед дітей ВПО. Оскільки вони не завжди можуть вербалізувати власні стани, симптоматика проявляється в неувважності, надмірній рухливості, дратівливості. У таких випадках важливими є вчасне психолого-педагогічне спостереження та використання спеціалізованих методик діагностики. Педагогам рекомендується враховувати психічний стан дитини, її попередній досвід та вплив на психоемоційний стан. Необхідно контролювати ставлення колективу до дитини та підтримувати інклюзивне середовище. Незалежно від того, чи дитина зазнала безпосередньої травматизації, чи просто змінила місце проживання разом із родиною, вона переживає адаптаційні процеси. Адаптація стосується як нового фізичного простору, так і соціального середовища, яке не завжди приймає новачка відкрито. Часто діти ВПО гуртуються у мікрогрупи за спільним досвідом. Це може полегшити адаптацію, але також призводить до сегрегації. У контексті соціалізації виникають проблеми, пов'язані з різницею мовних норм, культурних цінностей, які можуть відрізнятися від домінуючих у приймаючій спільноті. Це, своєю чергою, створює передумови для дискримінації, булінгу та поглиблює проблеми адаптації. Таким чином, робота з внутрішньо переміщеними особами, зокрема дітьми, потребує чутливого та індивідуального підходу, орієнтованого на психологічну підтримку, створення безпечного середовища та сприяння соціальній інтеграції.

Висновки. Отже, необхідність адаптації системи освіти до нових умов, що виникли під час воєнного стану, є нагальною проблемою. Зміна підходів до роботи з уразливими групами вимагає перегляду методик психологічної підтримки та їх адаптації до специфічних потреб внутрішньо переміщених осіб, демобілізованих військовослужбовців, сімей загиблих та постраждалих від мінно-вибухових травм. Підвищення кваліфікації педагогів і психологів у роботі з цими групами є необхідним для забезпечення ефективної допомоги та підтримки. Адаптація освітнього процесу до специфічних потреб таких здобувачів освіти дозволяє забезпечити їм належний рівень психологічного комфорту та підтримки. Регулярний психологічний скринінг та своєчасна діагностика стану учасників освітнього процесу мають бути включені в систему моніторингу. Підготовка освітнього середовища до роботи з вразливими групами є важливим напрямом, який сприяє створенню ефективного та безпечного освітнього простору під час війни.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі можуть включати розробку спеціалізованих тренінгів для освітніх працівників та психологів, спрямованих на ефективну роботу з людьми, що пережили травми, що стане важливим кроком до підвищення якості психологічної допомоги в навчальних закладах.

Література:

1. Войтович М.В. Психологічні особливості горювання. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Том V. Випуск 19. С. 10 – 23. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721340/1/Voitovich_M_V_2019_Psychological_features_of_the_grief_proc-1-14.pdf
2. Заїка В., Басенко Р. Особливості мотивації педагогічної діяльності як чинник становлення особистості в освітньому інноваційному середовищі. *Імідж сучасного педагога*. 2022. № 2 (203). С. 30 – 35. doi: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-2\(203\)-30-35](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-2(203)-30-35)
3. Кудінова М., Кожарова Д. Психологічні особливості внутрішньо перемішених осіб: теоретичний аналіз проблеми. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*. 2024. Випуск 2 (63). С. 17-24. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2024.2.2>
4. Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати? Довідник для широкого кола фахівців. Київ, 2023. 164 с.
5. Новак Т., Ярошук М. Психологічний супровід учасників навчального процесу під час війни. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2023. Випуск 17. С. 161-169. <https://doi.org/10.32782/2410-2075-2023-17.20>
6. Повернення з війни: соціально-психологічні особливості реадaptaції та ресоціалізації ветеранів і ветеранок до умов цивільного життя: колективна монографія / [А. Чернов, В. Заїка, В. Лебедєв та ін.]. Полтава: ПУЕТ, 2024. 249 с. <https://doi.org/10.36994/978-966-388-709-8-2024-249>
7. Потреби населення у послугах сфери психічного здоров'я та кращі практики надання послуг у розвинених країнах. У межах ініціативи першої леді України Олени Зеленської зі створення Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. Аналітична довідка. 41 с. Режим доступу: PowerPoint Presentation

References:

1. Voitovich, M.V. (2019). Psykholohichni osoblyvosti horiuvannia [Psychological features of grief]. Aktualni problemy psykholohii – Current problems of psychology, V, 19. 10 – 23 Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721340/1/Voitovich_M_V_2019_Psychological_features_of_the_grief_proc-1-14.pdf [in Ukrainian].
2. Zaika, V., & Basenko, R. (2022). Osoblyvosti motyvatsii pedahohichnoi diialnosti yak chynnyk stanovlennia osobystosti v osvitnomu innovatsiinomu seredovyshchi [Peculiarities of motivation of pedagogical activity as a factor of personality formation in an educational innovative environment]. Imidzh suchasnoho pedahoha – Image of a modern teacher, 2 (203), 30 – 35 Retrieved from [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-2\(203\)-30-35](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-2(203)-30-35) [in Ukrainian].
3. Kudinova, M., & Kozharova, D. (2024). Psykholohichni osoblyvosti vnutrishno pere-mishenykh osib: teoretychnyi analiz problem [Psychological features of internally displaced persons: theoretical analysis of the problem]. Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia – Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology, 2 (63), 17-24 Retrieved from <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2024.2.2> [in Ukrainian].

4. Nevydymy naslidky viiny. Yak rozpiznaty? Yak spilkuvatys? Yak dopomohty podolaty? Dovidnyk dlia shyrokooho kola fakhivtsiv (2023). [Invisible consequences of war. How to recognize? How to communicate? How to help overcome? A guide for a wide range of specialists]. Kyiv, 164 [in Ukrainian].

5. Novak, T., & Yaroshchuk, M. (2023). Psykholohichniy suprovid uchasnykiv navchalnoho protsesu pid chas viiny [Psychological support of participants in the educational process during the war]. Naukovyi visnyk Kremenetskoï oblasnoi humanitarno-pedahohichnoi akademii im. Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky – Scientific Bulletin of the Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy. Pedagogical Sciences, 17, 161-169 Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2410-2075-2023-17.20> [in Ukrainian].

6. Chernov, A., Zaika, V., Lebediev, V., *et al.* (2024). Povnennia z viiny: sotsialno-psykholohichni osoblyvosti readaptatsii ta resotsializatsii veteraniv i veteranok do umov tsyvilnoho zhyttia [Return from war: socio-psychological features of readaptation and resocialization of veterans to the conditions of civilian life]. Poltava: PUET, 249 Retrieved from <https://doi.org/10.36994/978-966-388-709-8-2024-249> [in Ukrainian].

7. Potreby naselennia u posluhakh sfery psykhiichnoho zdorovia ta krashchi praktyky nadannia posluh u rozvynenykh kraina. U mezhakh initsiatyvy pershoi ledi Ukrainy Oleny Zelenskoï zi stvorennia Natsionalnoi prohramy psykhiichnoho zdorovia ta psykhosotsialnoi pidtrymky [Population needs for mental health services and best practices in providing services in developed countries. Within the framework of the initiative of the First Lady of Ukraine Olena Zelenska to create a National Program for Mental Health and Psychosocial Support]. 41 Retrieved from PowerPoint Presentation [in Ukrainian].